

Det lukkede samfunn og dets profeter

Om anti-liberale strømninger i vanskelige tider

Av Lars Peder Nordbakken, økonom i Civita

En naturlig konsekvens av at verden nå fremstår som både farligere og mer usikker enn på lenge, er at vår alminnelige fremtidstro blir satt på stadig nye prøver.

Med de senere årenes mange kriser, rystelser og negative trender friskt i minne, fra Brexit, Trump, pandemi, Ukraina-krig, energikrise, inflasjon og renteøkninger, til den nye Gaza-krisen, blir vi også minnet om at plutselige kriser ofte virker forsterkende på allerede eksisterende samfunnsproblemer og negative utviklingstrekk.

Dette gjør sitt til at det også blir vanskeligere å få øynene opp for mange små og store fremganger, og spesielt lysninger i horisonten. Følelsen av å leve i skyggen av mørke fremtidsskyer kan til og med lede noen og enhver til å tro at utviklingen tilsynelatende kun kan gå i én retning – til det verre.

De sosiale mediens spredningsalgoritmer forsterker den negative stemningsdynamikken ytterligere, og gir dessuten lettere tilgang til falske profetier, aggressive ytringer og konspirasjonsteorier. Slike ingredienser kan gi næring til en giftig kombinasjon av utbredt mismot, kynisme og politikerforakt.

I den grad historien byr på veiledning, er det nettopp i vanskelige tider, preget av kriser, fatalisme og fremtidspessimisme, at det særlig gjelder å være på vakt mot falske profeter. Historien har gjentatte ganger vist at perioder preget av undergangsstemning og fremtidspessimisme gir gunstige arbeidsbetingelser for demagoger, profeter og folkeforførere.

Umyndiggjørende profetier

Fenomenet er på ingen måte nytt. Humanisten Goethe forstod dette godt da han en gang uttrykte følgende: «Jeg ser profeter til høyre og jeg ser profeter til venstre, men menneskeheten befinner seg i midten». Noen ganger hender det likevel at den sunne menneskeforstanden, som Goethe appellerte til i møte med fantaster og falske profeter, ikke klarer å motstå fristelsen å bli revet med av skråsikre og storslagne spådommer om fremtiden.

Men ingenting av dette kan rokke ved sannheten om at fremtiden slett ikke er forutbestemt. Fremtiden vil i stor grad bli bestemt av våre egne tanker og handlinger. Vi er med andre ord ikke forhåndsdømt til å mislykkes. Men sannsynligheten for å lykkes blir større, desto mer bevisste vi er på å avvise skråsikre profetier som bygger på fantastiske pretensjoner om å vite hvordan fremtiden kommer til å bli.

Det finnes mange typer falske profeter. Felles for dem alle er at deres forføreriske tanker alltid utgjør en potensiell trussel mot ethvert fritt og åpent samfunn. Troen på totaliserende profetier er direkte umyndiggjørende og river fundamentet bort fra alt vi forstår med individets frihet, ansvar for egne handlinger og moralsk dømmekraft.

Før jeg kommer til noen historiske og aktuelle forføreriske profeter, kan det, som en kontrast til de mer storslagne profetiene, være illustrerende å avlegge en kort visitt blant noen mer nøkterne og faglig betingede forsøk på å se inn i fremtiden.

Usikre prognoser

Jeg tenker i første rekke på prognoser over den økonomiske utviklingen for de nærmeste par årene. Slike som med jevnlig mellomrom utarbeides av SSB, Norges Bank, Finansdepartementet, uavhengige analysemiljøer, samt fra internasjonale samarbeidsorganisasjoner som OECD, IMF, EU osv. Ofte gir slike prognoser, for blant annet bruttonasjonalprodukt, arbeidsledighet, inflasjon og rentenivå, både nyttig og veiledende informasjon for husholdninger, bedrifter og myndigheter.

Men slike prognoser gir kun uttrykk for framskrivninger som er foretatt på grunnlag av antagelser

om hvordan en rekke underliggende økonomiske variabler vil utvikle seg i tiden fremover, samt hvordan endringer på ett område antas å påvirke utfall på andre områder. Alle framoverskuende indikatorer som benyttes i slike prognoser er forbundet med usikkerhet, og usikkerheten i anslagene øker naturlig nok med tidshorisontens lengde. Eksempelvis er vekstanslagene i Perspektivmeldingen mange år frem i tid langt mer usikre enn anslagene over BNP-veksten i neste års nasjonalbudsjett.

I møte med store og plutselige rystelser og sjokk, som finanskrisen 2008–09, utbruddet av koronapandemien og energikrisen i kjølvannet av Russlands angrepskrig mot Ukraina, kommer erfaringsmessig alle makroøkonomiske prognoser til kort. Selv justerte prognoser, foretatt på et tidspunkt etter at en krise har oppstått, har som regel vist seg å være svært lite treffsikre, noe ikke minst finanskrisen 2008–2009 kan bevitne.

Poenget er at disse svakhetene ved anerkjente makroøkonomiske prognoser ikke utgjør noe nevneverdig samfunnsproblem. Prognosene presenteres alltid for hva de er, det vil si som usikre framskrivinger, og det er åpent for alle å få innsikt i de viktigste forutsetningene som er lagt til grunn for de aktuelle makroøkonomiske beregningene. Ingen har derfor noen rimelig grunn å føle seg verken villedet eller lurt, dersom prognosene skulle vise seg å bomme på utviklingen.

Det grunnleggende faktum, selv for vår nærmeste fremtid, og selv om vi holder oss til kun en avgrenset del av samfunnet, er relativt tydelig: Fremtiden er og blir grunnleggende usikker, det vil si åpen – ikke lukket.

Storslagne spådommer

Jo tydeligere vi erkjenner den iboende usikkerheten i selv kortsiktige prognoser, desto større grunn har vi til å innta en kritisk holdning til mer storslagne spådommer, for eksempel om hvor historien er i ferd med å bevege seg.

I motsetning til hva som er tilfellet med relativt kortsiktige makroøkonomiske prognoser, er de mer storslåtte spådommene om fremtiden forbundet med noen problematiske egenskaper: De bygger som regel på ubeskrivelige intuisjoner eller spekulative teorier som vanskelig lar seg etterprøve.

De storslagne fremtidsprofetiene handler ikke om de nærmeste par årene, eller for den saks skyld om konkrete årstall frem i tid, hvis vi ser bort fra enkelte religiøst begrunnede dommedagsprofetier. Storslagne profetier handler om lengre perioder, og opererer gjerne med begreper som epoker eller tidsaldre og favner hele samfunnsutviklingen som en totalitet. De befatter seg typisk heller ikke med framskrivinger av konkrete data, men heller med grovt definerte mønstre, strukturer og regimer.

Kombinasjonen av alt dette forklarer også følgende gjennomgående kjennetegn ved storslagne profetier: Spådommene uttrykker klare og skråsikre svar på hva som forsvinner, men sparsomt

med svar på hva som oppstår og tar over. Storslagne profetier fremstår som ubetingede, som noe som vil forandre seg med en uimotståelig kraft, en kraft det er nytteløst å forsøke å stå opp imot. Siden profetien tilsynelatende realiserer seg selv av tvingende nødvendighet, må vi anta at det kun er profeten selv som har mottatt den eksklusive åpenbaringen det må være å forstå kreftene bak profetiens uunngåelige virkeliggjøring.

Marx

Slik var det blant annet med Karl Marx. Han hevdet at historien drives frem av en dialektisk prosess, som er styrt av klassekampen mellom arbeid og kapital, mellom lønn og profitt, som er definert av produksjonsmidlenes utvikling innenfor den herskende kapitalklassens ideologiske og institusjonelle «superstruktur». Ifølge Marx ville kapitalens uunngåelige fallende profittrente over tid skape tiltagende utbytting av en voksende arbeiderbefolkning og fremprovosere en revolusjon som ville avskaffe kapitalismen. Revolusjonen ville «ekspropriere ekspropriererne», det vil si overføre all privat kapital til samfunnets felleseie, og innføre det klasseløse sosialistiske samfunnet hvor alle «byter etter evne og mottar etter behov».¹

Det gikk som kjent ikke helt etter planen. Selv hadde Marx ingenting å si om hvordan han så for seg at den sosialistiske økonomien skulle fungere i praksis. Men historien har jo sagt sitt, etter diverse mislykkede forsøk på å sette sosialismen ut i livet, og det på en usedvanlig entydig og brutal måte.

Schumpeter

Men Marx fascinerte mange, også den konservative økonomen Joseph A. Schumpeter. I sin mye omtalte bok fra 1943, *Capitalism, Socialism and Democracy*, spådde Schumpeter at Marx til slutt ville få rett i at kapitalismen ikke kan overleve. Men i motsetning til Marx mente Schumpeter at kapitalismen ville gå til grunne fordi den var så vellykket, ikke fordi den var mislykket og ville produsere økende fattigdom og ulikhet. Schumpeter underbygde sin spådom med en spekulativ sosiologisk teori om hvordan kapitalismen virker inn på samfunnets kultur og holdninger til økonomiske systemer, spesielt blant intellektuelle, i en retning som ville undergrave kapitalismens kulturelle og institusjonelle forutsetninger. Men riktig slik har det jo heller ikke gått, i hvert fall ikke så langt.²

Felles for både Marx og Schumpeter var at de begge utviklet analytisk-teoretiske modeller, som med skråsikker gyldighet ble omformet til profetisk forklaringskraft, basert på en strømlinjeformet beskrivelse av et svært unyansert definert økonomisk system, med det like alt- og intetsigende navnet kapitalisme.

Det som skiller Marx og Schumpeter er ikke mindre interessant. Marx hadde et sterkt ønske om at egen profeti skulle bli realisert. På det grunnlaget kunne han enkelt legitimere sin egen politiske aktivisme for å påskynde kapitalismens fall, og dermed også fremskynde proletariatets revolusjon. Med Schumpeter var det omvendt. Han så ikke frem til kapitalismens undergang, men foretok seg heller ikke mye for å motvirke realiseringen av sin egen profeti.

Spengler

Blant de mest storslagne moderne profetene kommer vi ikke utenom den tyske universalhistorikeren Oswald Spengler. For Spengler handlet historien om sivilisasjoners fremvekst, utbredelse, modning og død, vel og merke som om sivilisasjoner var å betrakte som helhetlige biologiske organismer, med sin egen gitte natur og sine egne forutbestemte livssykluser. Ifølge Spengler må enhver sivilisasjon før eller siden nå sin dekadente fase, for så å dø ut.

I det store verket *Der Untergang des Abendlandes* fra 1922 (første del ble publisert i 1917) spør Spengler Vestens undergang, det vil si hele settet av verdier, ideer, institusjoner og kultur som underbygger en liberal og demokratisk samfunnsorden. Spenglers profetiske tanker ble begjærlig omfavnet av den anti-demokratiske og autoritære bevegelsen som åpent foraktet liberalismen og demokratiet i Tyskland i mellomkrigstiden, kjent som den konservative revolusjon. Det er ingen grunn til å betvile at Spengler selv hadde et intenst ønske om å erklære liberalismen for død og begravet.

Et slående trekk ved Spenglers deterministiske historie- og sivilisasjonstanker er at de gjør enkeltindividets ideer og handlinger fullstendig irrelevante for historiens gang. Vi har med andre ord ingenting vi skulle ha sagt i møte med historiens uimotståelige krefter, annet enn å adlyde «historiens nødvendighet»:

«Vi har ikke friheten til å utrette det ene eller det andre, men kun friheten til å velge å gjøre det nødvendige, eller å gjøre ingenting. Den oppgaven som historiens nødvendighet har stilt oss overfor, blir gjennomført, enten ved hjelp av den enkelte, eller mot hans vilje.»³

Spenglers profeti var betingelsesløs og totaliserende. Den tillot ingen usikkerhet å snike seg inn og anså eventuelle betingelser, som kunne komme i skade for å endre den forutbestemte historiens gang, som helt utenkelige.

Fra en liberal til en postliberal endestasjon?

Kontrasten er stor til samfunnsviterens Francis Fukuyamas mye omtalte essay *The End of History?* fra 1989 (senere utvidet og utgitt som bok), hvor han, kort tid før Berlin-murens fall, går langt i retning av å erklære en ideologisk seier for den vestlige liberalismen og dens kombinasjon av liberalt demokrati og markedsøkonomi. Selv om påstanden bygde på grundige analyser av den langsiktige politiske utviklingen og var betinget, avslørte den også en tilbøyelighet og en tenkemåte som var tydelig inspirert av den tyske filosofen Hegel. Hegel formulerte en lov om historisk utvikling som, gjennom en dialektisk prosess, ville bringe menneskeheten stadig nærmere et endelig mål, til en fullkommen fornuft og en fullkommen realisering av en fri samfunnsorden.⁴

Noe av det mest interessante med mottakelsen av Fukuyamas essay og bok var at begrepet «the end of history» ble tillagt en profetisk kvalitet, som på ingen måte var tilsiktet fra forfatterens side. Begrepets retoriske kvalitet og sensasjonelle preg gjorde sitt til å gjøre «the end of history» til et medialt og intellektuelt motebegrep.

Den senere tids vitnesbyrd fra konservative tenkere som benevner seg selv som 89-ere, bevitner hvor sterkt enkelte ble revet med av ideen om historiens endestasjon. Begrepet fikk etter hvert et eget liv som navnet på en nærmest ustoppelig tidsånd. At denne tidsånden, av de samme konservative 89-erne, uten videre blir kalt «liberal», ligner mest av alt på et speilbilde av begrepet «den nyliberale epoken», som går igjen i liberalismekritikken fra venstresiden.⁵

I parentes bemerket bør det også understrekes at både end-of-history-fortellingen og den villedende bruken av ordet liberal ble kritisert tydelig av ledende liberale tenkere i samtiden, ikke minst av Ralf Dahrendorf.⁶

Men den samme begrepsbruken og forståelsen som ble kritisert av liberale kan likevel se ut til å være tjenlig for flere konservative, i et forsøk på å stable på beina en ny fortelling om det konservative. Siden denne «liberale» epoken, etter Berlin-murens fall og inntil ganske nylig, utgjør bakteppet for flere 89-eres oppgjør med egen selverklærte naivitet, har også bruddet med denne periodens egenopplevde tidsånd avstedkommet et begrep om en ikke fullt så «liberal» ettertid: postliberal. Dette nyordet bærer med seg mer enn et snev av profetiske undertoner. Når man leser den danske historikeren Christian Egander Skov kan det se ut som at det postliberale bare betyr innvarslingen av en mer konservativ fremtid.

Om vi her har å gjøre med nok en beleilig profeti, som på nytt gjenspeiler egne yndlingstrender og som representerer en ny runde med naiv omfavelse av en ny tidsånd, skal være usagt i denne sammenhengen.

En annen variant av en tilsvarende «postliberal» fortelling, igjen med tilsynelatende tydeligst fotavtrykk blant en ny strømning av nasjonalsinnede konservative, er den såkalte realisme-tradisjonen innen internasjonal politikk. Denne tankeretningen bygger på grunntesen om at internasjonale relasjoner essensielt gjenspeiler et nullsum-spill, en makt- og interessekamp mellom nasjoner. Realistene postulerer et verdensbilde preget av internasjonalt anarki, hvor stabilitet kun kan oppnås gjennom en maktbalanse, der stormakter innrømmes hver sin anerkjente geografiske innflytelsessone. Ifølge dette synet representerer den internasjonale liberalismen, med sin normative innretning og regelbaserte orden, en form for naiv idealisme.

Med dagens geopolitiske spenninger og fragmenteringstendenser friskt i minnet, opplever mange realister seg på nytt bekreftet av en, kall det gjerne, ny postliberal geopolitisk tidsånd.⁷

En av de fremste eksponentene for realiseretningen i internasjonal politikk er John Mearsheimer ved Chicago-universitetet. Han har i lengre tid ment at Vesten bærer hovedansvaret for Russlands angrepskrig mot Ukraina og vært skråsikker i sin spådom om Russlands uunngåelige seier over Ukraina. Hans anbefaling til vestlige ledere har vært å glemme Ukraina og heller konsentrere oppmerksomheten om Kina.

Tidsåndens fristelser er farlige

Nå er det heller ikke noe nytt i at en tidsperiode kan bli dominert av anti-liberale, «postliberale» idéstrømninger og politikk, fra det nasjonale til det internasjonale planet. Det samme mønsteret gjorde seg gjeldende i mellomkrigstiden. Det endte med noe som lignet en sivilisasjonskollaps, og som først ble reddet av etterkrigstidens gjenreisning av den liberale samfunnsorden, nasjonalt som internasjonalt.

Kanskje den historien på nytt kan tjene som en påminnelse om hvorfor tidsåndens fristelser og forlokkende og til tider selvoppfyllende profetier så ofte viser seg å være den sikre veien til ufrihet – så vel i personlig som i politisk og økonomisk forstand.

Det siste vi trenger i omgang med fremtiden er å umyndiggjøre oss selv gjennom å pleie historiske nødvendigheter, falske profetier og luftige yndlingstendenser, også kalt tidsånden.

La oss stille færre spørsmål om hvordan fremtiden kommer til å bli, og heller stille flere spørsmål om hvordan fremtiden *bør* bli. Abraham Lincoln hadde et poeng da han en gang uttrykte at den mest treffsikre måten å spå fremtiden på er å skape den. Det er mange måter å si det samme på. Filosofen Karl Popper valgte for sin del å avslutte bind I av sitt verk *The Open Society and its Enemies* (1945), et generaloppgjør med datidens anti-liberalismer, med følgende ord:

«But if we wish to remain human, then there is only one way, the way into the open society. We must go on into the unknown, the uncertain and insecure, using what reason we may have to plan as well as we can for both security *and* freedom.»⁸

Det Popper forstod bedre enn de fleste den gang har fått ny aktualitet i vår egen samtid: Veien til et frihetsundertrykkende lukket samfunn starter alltid med våre egne tanker og tilbøyeligheter. Det ville være temmelig naivt å overse slike farer i vår tid.

Hvis vi, som Popper, velger veien til det frie og åpne samfunnet, kan vi med sikkerhet slå fast at historien fortsatt ikke er på vei til en endestasjon.

Civita er en liberal tankesmie, som gjennom sitt arbeid skal bidra til økt kunnskap og oppslutning om liberale verdier, institusjoner og løsninger, og fremme en samfunnsutvikling basert på respekt for individets frihet og personlige ansvar. Den enkeltes publikasjonsforfatter(e) står for alle utredninger, konklusjoner og anbefalinger, og disse analysene deles ikke nødvendigvis av andre ansatte, ledelse, styre eller bidragsytere. Skulle feil eller mangler oppdages, ville vi sette stor pris på tilbakemeldinger, slik at vi kan rette opp eller justere.

Ta kontakt med forfatteren på larspeder@civita.no eller civita@civita.no

Noter

- 1 Karl Marx, *Capital – A Critique of Political Economy*, Vol. 1. (1887) Progress Publishers, 1977, s. 713–715.
- 2 Joseph A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, George Allen & Unwin Ltd, 1976 (1943), s. 131–163.
- 3 Oswald Spengler, *Der Untergang des Abendlandes – Umriss einer Morphologie der Weltgeschichte*, Albatros Verlag, 2014 (1922), s. 1195.
- 4 Francis Fukuyama, *The End of History?*, *The National Interest*, Summer 1989. <https://pages.ucsd.edu/~bslantchev/courses/pdf/Fukuyama%20-%20End%20of%20History.pdf>
- 5 Ref. Christian Egander Skov, *Borgerligheten etter 89-erne*, *Minerva* nr. 4, 2022 og Torbjørn Røe Isaksen, *Ingen tror på nåtiden*, Kagge forlag, 2023.
- 6 Ref. Ralf Dahrendorf, *Reflections on the revolution in Europe*, Transaction Publishers 2014 (1990), og Ralf Dahrendorf, *Der Widerbeginn der Geschichte*, Verlag C.H. Beck 2004, s. 37 og s. 331.
- 7 Matthew Specter, *The Atlantic Realists*, Stanford University Press, 2022.
- 8 Karl R. Popper, *The Open Society and its Enemies*, Routledge & Kegan Paul, 1974 (1945), s. 201.